

Dóka Klára

Kézművesség és kereskedelem Kemenesalján (1775–1857)

A Kemenesalja Vas megye jellegzetes kistája, mely a Kemeneshát keleti oldalán, a Rába, Zala, Marcal folyók között helyezkedik el. Nagyobb része síkság, a Marcal medencéje, melyből a 291 m magas Sághegy emelkedik ki. Egykor összefüggő erdőterület volt, és az erdőborítás ma is jelentős. Sűrű településhálózat Celldömölkötől délre és a Kemeneshát szegélyterületein alakult ki. A török korban veszélyeztetett határzóna volt, melyet a 16–17. században az ellenség többször is megszállt, de teljes pusztulás nem következett be. Közigazgatásilag a kemenesaljai járáshoz tartozott, területén a 18. század elején 74, míg a 19. század elejétől – a délnyugati járáshatár változásai miatt – 65 települést tartottak számon.

Az ipar fejlődését befolyásolta, hogy a területen nagyobb város nem alakult ki, jelentős volt viszont az átmenő kereskedelem. A Budáról Körmentre, Szentgotthárdra, majd Grazba vezető út itt haladt keresztül, melyet észak–déli irányban a Bécs–Sopron–Sárvár felől jövő országút keresztezett. A 74 település közül Jánosháza, Kiscell, Ostffyasszonyfa, Miske, Pápóc, Hosszúpereszteg fejlődött mezővárossá, melyek közül Jánosháza a két említett útvonal találkozásánál épült.

A lakosság létszáma 1687-ben 11.500, 1785-ben 37.628, 1828-ban 39.711, 1850-ben 43.186 fő volt, tehát másfél évszázad alatt csaknem négyszeresére növekedett. Különösen a 18. század folyamán volt jelentős a gyarapodás. A tájegység települései közül legdinamikusabban Boba, Csöngye, Ság, Jánosháza lakossága nőtt, melyek elsősorban a kereskedelmi forgalomnak köszönhető fejlődésüket (Vörös 1963, 167–170; Kovács 1970, 42–62; Nagy 1829, I. köt. 120–131; Dányi 1984, Vas m.).

Kemenesalja már a 18–19. században a Dunántúl, ezen belül Vas megye viszonylag iparosodott területei közé tartozott. 1828-ban egy önálló iparosra Kemenesalján 124 lakos jutott, míg Vas megyében 134. A dunántúli megyék közül sokkal kevesebb iparos volt ekkor Baranyában minden 159. lakos, Somogyban (minden 149. lakos), Komárom megyében minden 147. lakos (Tagányi 1896, 118–114; Nagy 1829, I. köt. 120–131).

A vizsgált területen a kézműipar viszonylagos jelentőségét nagyfokú differenciáltsága is mutatta. A vármegyei árszabások során már 1708-ban 21 féle mesterség árait határozták meg, 1723-ban 33, 1744-ben 34, 1795-ben 24 volt a

közgyűlés által limitált mesterségek száma (A magyarországi árszabások... 1896, II. köt. 55–94).

Kemenesalja településein a 19. század elején 34 féle mesterséget űztek. A természeti adottságoknak megfelelően fontos volt a faipar, melyet az ács, asztalos, esztergályos, kádár, kerékgyártó mesterek képviseltek. A 18. század végétől felgyorsult erdőirtás szinte korlátlan mennyiségben biztosította számukra az alapanyagot.

A bőripari mesterek a bőr kikészítésével és feldolgozásával egyaránt foglalkoztak. Szemben a faiparral, a nyersanyag itt csak korlátozott mennyiségben állt rendelkezésre. A megyei közgyűlés többször megtiltotta, hogy a nyersbőrt a megye területéről kivigyék, azonban az ún. könnyű bőr (juh-, kecske-, őzbőr), így sem volt elegendő, és ez akadályozta a feldolgozó mesterek munkáját is. A kiscelli csizmadiák 1813-ban arról panaszkodtak, hogy az alapanyagot Kőszegen, Pápán, Sopronban kénytelenek beszerezni (Kiss 1980, 78–87). A bőriparban vidékünkön a tímár, szijgyártó, szűcs, varga, bocskoros mesterek tevékenykedtek. Köztük csak a jánosházi vargák, kiscelli és jánosházi csizmadiák termelése haladta meg a helyi szükségleteket.

Az egyes iparágak közül Kemenesalján a leginkább fejlődőképesnek a textil- és textilfeldolgozó ipar bizonyult, melynek fő képviselői a gyolcs- és posztószövő takácsok voltak. Számuk – mint később látni fogjuk – a 19. század elején emelkedett magasra. Mivel a helyi mezőgazdaság a mestereket ilyen nagy számban nem tudta elegendő lennel, gyapjúval és más nyerstermékkel ellátni, valószínű, hogy ezeket az iparokat a felvásárló kereskedelem tartotta életben. A textilfeldolgozók között vidékünkön a magyar-, német- és szűrszabókat, gombkötőket, ruhafestőket, kötélverőket, selyemszövőket találjuk meg.

Érdemes megemlíteni a fémipari mestereket, akik között kovácsok szinte minden kemenesaljai faluban laktak, gyakori volt a lakatosmesterség, de a fémipar egyéb ágai nem honosodtak meg (Kolosvári–Óvári 1897, V/1. köt. 372–403). Végül fontos volt Kemenesalján a molnármesterség. A Rábán, Marcalon, illetve ezek mellékvezein a 19. század elejéig 11 malom épült. A Rábán az ostffyasszonyfai malom középkori eredetű volt, a csöngzeit a források 1544-ben említették. 1561-ben épült a később elpusztult Marcal-menti településen, Újfalun a malom, és már a 16. században működött a karakói is. A kezdődő vízszabályozások miatt azok a malmok működhettek legtovább, melyek nem a vízfolyások fő ágára, hanem csatornára épültek (Nádasdy 1980, 168–173).

A kemenesaljai kézműipar a feudális korban az országos viszonyokhoz hasonlóan céhes keretben működött. A 18. század közepén vidékünkön már 17 szervezet volt. A céhlevelek egy része Pozsonyból származott (pl.: 1579: jánosházi, 1712: peresztégi, kisbéri, egervári takácsok, 1761: Rohoncon keresztül a nemesdömölki csizmadiák), míg a testületek másik része a sárvári szűcs, nyerges, ke-

rékgyártó, lakatos, stb. céh 1480-ban elnyert kiváltságlevelét vette át (pl.: Jánosháza, Sömjén, Vönöck, Simonyi, Gógánfa, Köcsk, stb. mesterei). A mihályfai takácsok 1683-ban az uralkodótól kaptak kiváltságokat, a molnárok 1623-tól pedig a rábai molnárcéhhez tartoztak (Nádasdy 1980, 174; 1982, 96–102).

1761-től, amikor az uralkodó egységes céhszabályok kiadását rendelte el, már kevesebb új szervezet alakult. 1780-ban a jánosházi takácsok, szabók, szűrszabók, 1798-ban a dénesfai takácsok, valamint a kiscelli csizmadiák, szabók, szűcsök vegyes céhe jött létre (ELTE Kézirattár XX/70.).

Mint a szakirodalomból ismert, 1805–1813 között az uralkodó céhreformot hajtott végre, melynek célja szintén a céhlevelek egységesítése, és a kézműves viszonyokat illetően új szabályok bevezetése volt (Berlász 1967, 571–573). A kemenesaljai mesterek a rendelkezés végrehajtása során törekedtek korábbi gyakorlatuk fenntartására, és ennek az új céhlevelekben való rögzítésére, de nem értek el eredményt (MOL A 39. Acta generalia 1817: 10, 100; 1829: 8482; 1835: 4783). A kiscelli, dömölki, sági, simonyi asztalosok, kádárok, lakatosok, stb. 1836-ban, a kiscelli magyar-, német- és szűrszabók 1835-ben, a mészárosok 1840-ben, a pápóci, szentmiklósfai takácsok 1846-ban kiadott céhlevele már az új rendelkezéseken alapult (MOL A 74. Liber coehalium 846, 819; Eperjessy 1967, 257–258).

A 19. század közepén vidékünkön – különböző korszakokból származó privilegiумokkal – összesen 24 céh működött. Mint az előbbiekből látszik, a céhlevelek – a mesterek kis létszáma miatt – vagy több település azonos vagy rokon szakmát űző iparosainak szóltak, vagy egy település különféle kézműveseit fogták össze. A céhes ipart űző mesterek egy része azonban így sem tudott testületet szervezni, hanem „Landmeister”-ként más céhekbe iratkozott (pl. fazekasok, szappanfőzők, gombkötők, kőművesek, stb.).

Ha Kemenesalja iparosainak számát statisztikai szempontból kívánjuk vizsgálni, a 18. század utolsó negyedétől rendelkezésre álló forrásokat, a dikális összeírásokat tekinthetjük kiindulásnak. Az összeírás rovatai tartalmazzák a nem nemes családfők, nagykorú családtagjaik, szolgálk számát, információkat közölnek az úrbéres birtokállományról, az állatokról. Az egyik rovat az iparosokra és kereskedőkre vonatkozik, melyet csak az első évtizedekben töltöttek ki következetesen. A foglalkozási struktúra vizsgálatára így forrásunk csak a 19. század elejéig alkalmas. Az 1775–1809 közti időszakból – mintavétel gyanánt – hat évet választottunk ki, melyből az alábbi összefoglaló adatsor számítható:

Év	község	iparos hely	összeírtak száma	kézműves	kereskedő
1775	66	50	3992	101	35
1781	73	50	4266	165	7
1787	94	59	5376	102	2
1793	65	31	3120	77	2
1800	65	32	3627	71	7
1809	68	31	3490	91	4

Iparsűrűség szempontjából a helységek három csoportba oszthatók. Elsőbe tartoznak azok, ahol ötnél több iparúzó volt, másodikba, ahol a kézművességet 1–4 mester képviselte, harmadikban pedig egyetlen iparos sem volt. Az alábbi összesítés állítható össze:

1775-ben	I. csoport:	2	II. csoport:	48	III. csoport:	16
1781-ben	I. csoport:	7	II. csoport:	43	III. csoport:	23
1787-ben	I. csoport:	4	II. csoport:	54	III. csoport:	36
1793-ban	I. csoport:	3	II. csoport:	28	III. csoport:	34
1800-ban	I. csoport:	2	II. csoport:	30	III. csoport:	33
1809-ben	I. csoport:	3	II. csoport:	28	III. csoport:	37

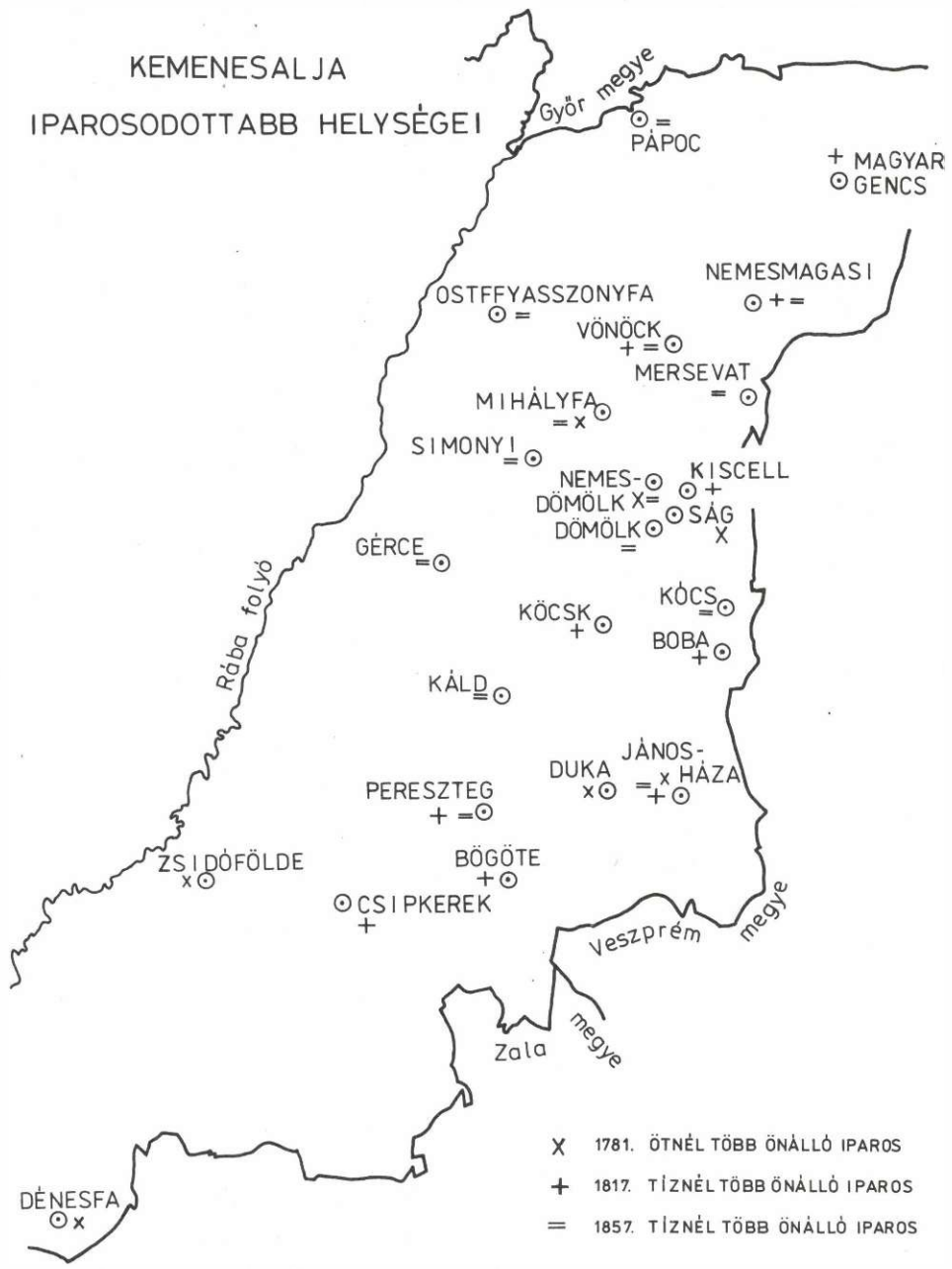
(Vas megyei Levéltár, IV. A. 11. b. – Dikális összeírások összesítője.)

Láthatjuk, hogy míg az iparosodottabb települések száma lényegesen nem változott, az 1–4 mesterrel ellátottak száma csökkent, és nőtt azoké, ahol nem éltek kézművesek.

Az első három, viszonylag jól használható statisztika adataiból az is megállapítható, hogy 1775-ben a községek 69, 1781-ben 66, 1787-ben 60%-ában folyt iparúzás. A leghitelesebbnek tekinthető 1781-es összeírás szerint néhány iparos hely – a mesterek számát tekintve – kiemelkedett. Ide tartozott Dénesfa (12 iparos), Duka (6 iparos), Jánosháza (15 iparos), Dömölki apátság (17 iparos), Nemesdömölk (12 iparos), Szentmihályfa (12 iparos), Zsidófölde (8 iparos).

Egész Vas megye és a kemenesalja iparának vizsgálatára alkalmas az 1817. évi céhes összeírás, melyet az említett, 1805–1813 évi céhreform végrehajtásához állítottak össze (Vas megyei Levéltár, IV. A. 1. b. Közgyűlési iratok 1817: 566). Előnye, hogy tartalmazza a céhes ipart űző valamennyi nemes és nem nemes mester nevét, viszont hiányoznak belőle azok az iparúzők, akik nem céhes ipart űztek. A megyei összesítőben is csak 31 féle ipar szerepelt, melyek közül Kemenesalján 22 volt képviselve. Az iparos helyek száma 54 volt, a községek 73%-a. Tíznel több mester dolgozott Bobán, Dénesfán, Jánosházán, Kiscellben, Kisköcskön, Magyargencsen, Nemesmagasin, Peresztegen, Vönöckön. A mesterek száma elérte a 471 főt, köztük 276 a takácsipart űzte.

KEMENESALJA IPAROSODOTTABB HELYSÉGEI

- X 1781. ÖTNÉL TÖBB ÖNÁLLÓ IPAROS
- + 1817. TÍZNÉL TÖBB ÖNÁLLÓ IPAROS
- = 1857. TÍZNÉL TÖBB ÖNÁLLÓ IPAROS

Tíznel több takács dolgozott Bögötén, Jánosházán, Kisköcskön, Magyar-
gencsen, Nemesmagasiban, Peresztegen, Vönöckön, ugyanakkor voltak olyan,
egyébként iparosodott települések, ahol egyetlen takács sem élt (pl. Duka,
Kiscell, Nemesdömölk). A területi elosztásból arra lehet következtetni, hogy a
mesterek szándékosan csoportosultak egy-egy településen. Feltételezhetjük, hogy
a felesleges terméket felvásárló kereskedők így szívesebben felkeresték a
„takácsfalvakat”, mint ha egy-egy településen két-három mester élt volna
(Nádasdy 1986, 261–280).

Következő statisztikai forrásunk, az 1828-as összeírás szerint 63 kemenesaljai
településen ekkor 319 mester volt (MOL N 26. Vas m. Generalia „U”). Bár ez az
anyag a nem céhes iparosokra is vonatkozik, a létszám alatta marad az 1817
évinek. A különbség részben abból származik, hogy a nemesi származásúakat
ezúttal nem vették fel, és ez a csizmadia, szabó, kovács mestereknél jelent főleg
eltérést Nemesmagasi, Nemesdömölk, Csöngé, Sömjén, Vönöck, stb. települése-
ken (Nádasdy 1982, 109–110). Ugyanakkor van különbség a takácsoknál is,
hiszen az 1817 évi létszámból (276) 1828-ban csak 72 szerepel. Bizonyára a
csak tört évben dolgozók jelentős része is kimaradt a felmérésből.

A megyei összesítés szerint 1828-ban Vas megyében ekkor 1974 iparos volt,
akik 61 féle mesterséget űztek: közülük 14,84% élt Kemenesalján. A 319 keme-
nesaljai mester mellett 113 legény dolgozott, ami megfelelt a megyei átlagnak, és
lényegesen jobb volt az országosnál: 34 szakma közül 24-ben volt legény. A
jánosházi mesterek felének, a kiscelliek 2/5 részének jutott segítség, a 63 iparos
helyből pedig 37-ben dolgoztak legények. Az önálló iparosok száma Csipkerék,
Jánosháza, Kiscell, Nemesdömölk, Simonyi helységeken haladta meg a tíz főt.
A 18 és 60 év közötti összeírtak száma 8456 fő, míg az összlakosság – mint a
bevezetőben jeleztük – 39.711 fő volt.

Az egy önálló iparosra jutó lakosok száma településenként tág keretek között
mozgott. Az összeírás szerint 100-nál kevesebbnek termelt egy-egy kézműves
Alsómesteri, Belsővat, Csipkerék, Hetye, Jánosháza, Kiscell, Pórmagasi, Szent-
márton, Szentmiklósfá, Szergény helységeken, ezzel szemben a nem nemesek
által lakott Bögötén 504, Sótonyban 499, Szemenyén 405 lakos jutott egy önálló
iparüzőre. Az összeírtakhoz képest a leginkább iparosodott település Alsómeste-
ri, Belsővat, Kiscell, Szentmárton volt.

Mint jeleztük, a mezőgazdasági munka mellett, az év egy részében üzött sző-
vő-fonó háziipart vidékünkön a kereskedők tartották életben. Számuk meghatáro-
zása még problematikusabb, mint az iparosoké. Az idézett dikális összeírások
közül használható adatokat csak 1775-ből találunk, amikor Kemensalján 35 ke-
reskedő élt. 19 helységeben laktak, számuk Jánosházán elérte az öt főt (Vas me-
gyei Levéltár, IV. A. 11. b. – Dikális összeírások összesítője 1775). 1828-ban az
összeírók megkülönböztették a kereskedőket és kalmárokat. Vas megyében ekkor

96 kereskedőt és 167 kalmárt vettek számba, akik közül 24 kereskedő (25%), illetve 58 kalmár (35%) Kemenesalján lakott. A számokból látható, hogy az iparosokhoz képest itt lényegesen több kereskedő talált megélhetést, mint a megye más területein (MOL N 26. Vas m. Generalia „T”).

Forrásainkban viszonylag kevés az adat arra vonatkozóan, hogy mi volt a kereskedés tárgya. A vásárokat az iparosok közül elsősorban a készterméket előállító bocszkorosok, német vargák, csizmadiák, szabók keresték fel, ha termelésük meghaladta a település lakosságának szükségleteit. A falvak és mezővárosok jobbágysai vagy jobbágytelken élő nemesi elsősorban felesleges gabonájukat adták itt el, vagy fával kereskedtek.

A kereskedők és kalmárok – a biztos jövedelem érdekében – szintén főként mezőgazdasági termékekre támaszkodtak. A vizsgált területről dohányt, szarvasmarhát, lovat, juhot, bort, gubacsot, gyümölcsöt szállítottak, és cserébe különféle gyári iparcikkkel látták el a lakosságot. A 19. század elején azonban a kereskedelemben fontos szerepet kapott az idehozott len, gyapjú, valamint a kézművesektől felvásárolt gyolcs, guba, finomabb és durvább posztó, vászon, faáru is (MOL N 26. Vas m. egyedi felvételek; Fényes 1841, I. köt. 339–340).

Mint a hiányos adatokból megállapítható, a kereskedők zöme zsidó származású volt. Jánosházán 13, Hőgyészen négy, Simonyiban szintén 13 zsidó kereskedő és kalmár élt. A kalmárok főként szatócsboltokat tartottak fenn, bort, pálinkát árultak, a gazdagabbak és a kereskedők foglalkoztak bőrrel, gyapjúval, gubacsos, szőrmével is. A zsidó lakosság nagy rézszesedése a 19. század közepén jellemző volt a kemenesaljai településekre. Fényes Elek adatai szerint 35 itteni községben összesen 834 zsidó volt, az összlakosság 2,95%-a. 1851-ben a szerző 34 községből közöl adatokat, és 823 letelepedett zsidót jelöl. Számuk a lakossághoz képest legnagyobb Jánosházán (6%), Dukán (7,5%), Hőgyészen (3,6%), Kissomlyón (4,8%), Nemesdömölkön (6,9%) és Simonyiban (10%) volt. Bár foglalkozással kapcsolatos adatok e statisztikában nem állnak rendelkezésre, bizonyos, hogy az iparosok termékeit felvásárló kereskedőket is e lakosság soraiiban kell keresnünk (Fényes 1841, I. köt. 395–400; uő. 1851).

A kereskedelmi forgalom, szempontjából nem érdektelen a vásáros helyek és piackörzetek áttekintése (Bácskai–Nagy 1984, 317–320). A 18. században a kemenesaljai lakosság termékeivel elsősorban a viszonylag távolabb fekvő kőszegi, soproni, pápai piacokat kereste fel, ezenkívül volt vásár Rohoncon, az uradalmi központban és Szombathelyen is. Éppen a nagy távolság miatt a piacot kereső lakosság több településen is próbálkozott. Például Karakó, Pálfa lakói Kőszegen, Pápán; Kisbér, Kissomlyó, Sótöny, Nagysitke lakói Kőszegen és Sopronban, a ságiak, sőmjéniek pedig Kőszegen, Sopronban, Pápán is megfordultak (MOL N 79).

1828-ban a községek zöme már csak egy vásáros helyhez kötődött. A korábban felsorolt piacok közül csak a soproni és pápai maradt meg, de az ide látogató kemenesaljai lakosok másutt is árultak. Vásáros helyé emelkedett Jánosháza és Kiscell, és az utóbbi piacra 23 község lakói hordták termékeiket. Fontos szerepet kapott a Rába túlsó partján a közeli Sárvár, a távolabbi városok közül pedig Szombathely. A jó piaci lehetőségek miatt viszonylag nagy távolságból is 37 kemenesaljai község áru cseréltek itt gazdát (MOL N 26. Vas m. egyedi felvételek).

A piackörzetek és az iparoshelyek összehasonlításából az is látható, hogy a kézművesség és a kereskedelem kapcsolata a vizsgált területen kétirányú volt. A vásáros helyeken és a közvetlenül szomszédos településeken, ahol az értékesítésre jó lehetőség nyílt, főként a készterméket előállító iparok fejlődtek, és e termékeket a mesterek maguk adták el. A rész munkaidőben dolgozó takácsok viszont inkább a fontosabb közlekedési utak mentén, de a piachelyektől távolabb laktak, hiszen a jórészt piac nélküli falvakban élő felvásárló (zsidó) kereskedők itt is felkeresték őket.

Rövid összefoglalásunk befejezéseként érdemes megvizsgálni, hogy a polgári forradalom után, az 1857-ben végrehajtott népszámlálás szerint hány iparos és kereskedő élt Kemenesalján. E felmérésben kevés a bizonytalanság, hiszen az összeírók pontosan feljegyezték a nemes és nem nemes kézműveseket, a céhtagokat és céhen kívülieket (Kovács 1970, 196–238). 1857-ben a kemenesaljai járás községeiben 1828-hoz képest az iparosok száma kétszeresére (319-ről 628-ra), a legényeké háromszorosára (113-ról 331-re) emelkedett, a kereskedők esetében azonban csak 66% volt a növekedés (82-ről 136-ra). A legények számának gyarapodása arra mutat, hogy a feudális kötöttségektől felszabadult falusi munkaerő megpróbált az iparban boldogulást keresni. Kisebb az emelkedés az önálló iparűzők esetében, különösen akkor, ha ezeket az adatokat az 1828-as összeírásnál teljesebb, 1817 évi statisztikával vetjük össze. 1817 és 1857 között a mesterek számában csak 30%-os növekedés volt, egyes, korábban erőteljesen iparosodott településeken még visszaeséssel is találkozunk. Jánosházán például a 104 iparossal szemben csak 91, Kisköcskön 14 helyett 7, Nemesmagasiban 25 helyett csak 13 iparos dolgozott. Gyarapodott a mesterek száma Alsómesteriben, Borgátán, Csöngén, Gércén, Káldon, Kiscellben, Kissomlyón, Kócson, Mindszenten, Nemesdömölkön, Ostffyasszonyfán, Ságón, Simonyiban. A rövid felsorolásból is látható, hogy a mesterek száma azokban a községekben növekedett, ahol a kézművesség alapját nem a takácsmesterség jelentette. A feudális struktúrából kinőtt, korábban fontos „bedolgozó” tevékenység a fejlődés folyamán elvesztette jelentőségét, a tőkeszegénység, vállalkozói kedv hiányában a hajdani takács centrumokban nem alakultak ki tőkés textilüzemek, bár a szükséges munkaerő a pol-

gári forradalom után a korábbinál nagyobb mértékben állt rendelkezésre. A váltást a kereskedők számának mérsékeltebb növekedése is mutatja.

A fejlődés megtorpanásának másik okát a mezőgazdaság kezdődő átalakulásában kell keresnünk. A 19. század közepén elérte Magyarországot a gabonakonjunktúra, és a várt haszon reményében a falvak határában a legelők jórészét feltörték. Az állattartás mindenütt vesztett jelentőségéből, és így a takácsok, posztósok, tímárok, csizmadiák, szücsők számára – országos méretekben is –, egyre kevesebb nyersanyag állt rendelkezésre.

A harmadik tényező az egyre inkább fejlődő kapitalista ipar versenye volt, melynek termékei feleslegessé tették a kezdetleges műhelyekben készült árucikket. A távolsági kereskedők számára is nagyobb haszonnal kecsegtetett az olcsó gyári áru kedvező értékesítése, mint a falvakban üzött kézművesség koordinálása. Az 1850-es évek közepétől végrehajtott jobbágyfelszabadítás, mely nemcsak az egyes falvak és mezővárosok határát, hanem társadalmát is átrendezte, elősegítette a kapitalista fejlődés meggyorsulását.

* * *

Irodalom

Bácskai Vera–Nagy Lajos

1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Bp.

Berlász Jenő

1967 A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790–1840). Századok, 101. évf. 3–4. sz.

Dányi Dezső

1984 Magyarország községeinek és városainak népessége az 1850., 1857. és 1870. években. (Az 1980. évi államigazgatási beosztás szerint.) KSH. Bp.

Eperjessy Géza

1967 Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon (1686–1848). Bp.

Fényes Elek

1841 Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. kiad. Pest.

1851 Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és pusztá, betűrendben körülményesen leíratik. 1–4. köt. Pest.

Kiss Mária

1981 Vas megyei limitációk a XVI–XIX. században. In: IV. Kézművesipar-történeti Szimpózium, Veszprém, 1980. december 1–2. Veszprém.

Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen

1885–1897 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye V/1. köt. Bp.

Kovács Tibor

- 1970 Vas megye népessége a XIX. században 1804–1870. Szombathely.
1986 A magyarországi árszabások forrásanyagának katasztere 1463–1848.
Szerk.: Domonkos Ottó, Kiss Mária, Nagybákay Péter. 1–2. köt. Bp.

Nádasdy Lajos

- 1981 A kemenesaljai vízimalmok. In: IV. Kézművesipartörténeti Szimpózium.
Veszprém, 1980. december 1–2. Veszprém.
1982 A falusi és mezővárosi kézműipar Vas megyében a 16–19. században. In:
Vas megye múltjából. Levéltári Évkönyv 2. Szerk.: Horváth Ferenc.
Szombathely.
1986 A falusi és mezővárosi céhes kézműipar helyzete Vas megyében a 19.
században. Vasi Szemle XL. évf. 1–2. sz.

Nagy, Ludovicus

- 1829 Notitiae politico–geographico–statisticae. I–II. köt. Buda.

Tagányi Károly

- 1896 Az 1828-as országos összeírás végleges eredményei. Magyar Gazdaság-
történeti Szemle.

Vörös Károly

- 1963 Vas megye 1744 évi adóösszeírása. Történeti Statisztikai Kötetek. KSH.
Bp.

* * *

Levéltári források

ELTE (Eötvös Loránd Tudományegyetem) Kézirattár

MOL (Magyar Országos Levéltár): A 39. Magyar Kancellária, Acta generalia; A 74.
Magyar Kancellária, Liber coehalium; N 26. 1828-as összeírás; N 79. 1720-as
összeírás.

Vas megyei Levéltár: IV. A. 1. b. Közgyűlési iratok; IV. A. 11. b. Dikális összeírások.

* * *